

COMPORTEMENTS PERTORBADORS I SERVEIS EDUCATIUS

Josep Amorós i Contra

SEETDIC Barcelona Ciutat - CEEM Vil·la Joana

RESUMEN

En el ámbito educativo hay cierto consenso en considerar que en los últimos años en la escuela se ha producido un aumento de los conflictos que ponen en cuestión la convivencia y la autoridad del maestro, y que este hecho está, en parte, relacionado con la presencia cada vez más numerosa de alumnos que presentan trastornos en su conducta. En este artículo se intenta reflexionar sobre algunas cuestiones que nos pueden ayudar a entender este fenómeno. El Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya decidí crear hace 2 años unos Servicios Educativos Específicos para alumnos con Trastornos del Desarrollo y la Conducta (SEETDIC) como un instrumento que pudiera ayudar a los Servicios Educativos de Zona (especialmente a los EAP) y a los docentes de las escuelas en su trabajo con estos alumnos y los conflictos que comportan. Explicaremos las características de estos servicios y sus funciones. También se hacen algunas reflexiones a partir de l'experiencia de trabajo conjunto con los EAP: sobre la tipología y contenido de las demandas, sobre el asesoramiento y sus contradicciones, estrategias...

ABSTRACT

Over the last few years an increase of conflictive behaviour has been apparent in the area of education which put in question the relationship between pupils and teacher and the teacher authority of the teacher themselves. It is thought that this fact is due to increasing number of pupils who suffered behaviour disorders. This article intends to reflect on certain questions that could help us to understand this phenomena.

Two years ago the Education Department of Generalitat of Catalunya decided to create a special aid group (SEETDIC) for pupils with development and behaviour disorders. This group offers support to the Educational Services of each district, specially EAP (Psicopedagogical Teams), and teachers in the schools who deal with this afford mentioned pupils and the conflicts that arise in the class. The characteristics of the services and functions of SEETDIC will be explained in the following text.

This article also reflects on the working experience of SEETDIC and EAPs concerning: the type and contents of the requests made by the schools, the assesment and findings, strategies used...

1.

En els darrers anys hi ha la convicció que a l'escola hi ha hagut un gran augment d'un conjunt de conductes que dificulten la convivència i dur a terme el projecte educatiu: conductes violentes, desafiament de l'autoritat dels docents, pèrdua d'interès per tot allò que l'escola ofereix, intolerància a l'avorriment i a la frustració, greus dificultats en relació a l'esforç que representa aprendre... Aquest fet, real, però que també forma part d'un cert imaginari social, no deixa de reflectir allò que es produeix més enllà de l'escola.

El funcionament psíquic del subjecte, el malestar que sent i la seva conducta respon a allò que ha viscut, és a dir a la seva biografia, però també a les condicions de l'època en què viu, cal aleshores que ens preguntem per les condicions socials de l'època actual, perquè són les que ens poden ajudar a entendre les situacions i conflictes que es produeixen a les nostres escoles.

Des de disciplines com la sociologia se'ns diu que s'han produït canvis molt importants en aspectes fonamentals en les formes d'estar en el món, de relacionar-se i de construir la pròpia vida, i que alguns dels més significatius són:

- **El llaç social i les crisis identitàries:**

Dubar (2002) diu que hi ha hagut una transformació de la naturalesa del llaços que organitzen els vincles socials. S'han produït crisis identitàries i els modes d'identificació han canviat ja que actualment són molt més variables, efímers i proporcionen identifications que es plantegen com a provisionals. Aquests canvis han aparegut en els camps de la família, la relació entre els sexes, el treball i les relacions professionals, la política i les relacions amb les institucions.

Actualment cal construir-se una identitat personal i una de les

vies per accedir-hi és la resistència als etiquetatges, la injustícia o l'assignació a un destí. Algunes formes de violència i transgressió a l'escola poden ser interpretades en aquest sentit doncs hi ha alumnes que només poden accedir a la subjectivitat a través de la resistència, la indisciplina...

- **Processos d'individualització**

Per la seva part Beck (2003) explica com l'individu contemporani es caracteritza per haver d'escollir constantment, mentre que les generacions anteriors no ho havien de fer. Està obligat a viure en un ambient de risc en què els coneixements i els canvis vitals són precaris, està en permanent incertesa.

Els riscos i les contradiccions es segueixen produint a nivell social, però la necessitat d'enfrontar-s'hi s'ha individualitzat, o sigui que als cada cop més nombrosos riscos de la vida s'hi ha de fer front en soledat i que en la societat occidental individualitzada s'han de buscar solucions individuals a contradiccions sistèmiques.

- **Desintegració de les estructures tradicionals**

La individualització també significa la desintegració i fragilització de formes socials existents (les categories de classe, els rols de gènere, la família...). Els canvis en les estructures que regulen la vida, la debilitació de l'autoritat patriarcal i la desestabilització dels rols socials i sexuals generen noves angoixes.

- **Canvis en els models d'identificació**

Els mitjans de comunicació són fonamentals en la construcció de la realitat. La cultura de masses ens imposa uns modes d'identificació determinats, dificulta la construcció quotidiana i col·lectiva d'una realitat compartida, tenen un paper fonamental en la configuració de l'imaginari col·lectiu de les societats avançades, en la socialització dels infants i ha potenciat el valor de la imatge, de

la representació visual i de l'estètica per sobre de la paraula i el contingut.

Tots aquets elements han comportant **canvis significatius en la producció de la subjectivitat actual**. Alguns dels seus trets són:

- Apareixen noves formes d'individualisme caracteritzades pel seu narcisisme i hi ha una prioritització d'allò individual sobre el col·lectiu (Lipovetsky, 2002).
- Hi ha un augment del que Winnicot (2003) anomenava el sentiment de vida de desposseïció, de no tenir valor per l'altre... amb el que això implica d'augment de la insatisfacció, del malestar.
- Els sentiments de vergonya i del pudor han donat pas a una gran desinhibició i l'afecte predominant és l'angoixa.
- Hi ha una relació nova dels subjectes amb el temps. Hi ha una substitució de la noció del temps que incloïa l'espera com un moment ineludible en la consecució d'objectius. La instantaneïtat és constitutiva del funcionament social i individual modern (Ubieto, 2004).
- Hi ha una nova ètica i lògica social permissiva i hedonista i tot el que significa esforç i disciplina s'ha desvaloritzat en benefici del culte al desig i de la seva realització immediata.
- Hi ha una caiguda de l'autoritat simbòlica i les prohibicions simbòliques queden substituïdes per ideals imaginaris (èxit social, bellesa...).
- On abans hi havia ideals ara hi ha els objectes de consum. Els desitjos i els ideals són forçats per les necessitats del mercat.
- La jerarquia en les relacions personals, socials y familiars ha donat pas a una horitzontalitat de la relacions, present en tots els àmbits.
- L'educació permissiva i la socialització creixent de les funcions parentals fan difícil la interiorització de l'autoritat familiar i en la família es manifesta com impotència, desposseïció i dimissió educativa.

2.

El que hem anomenat comportaments pertorbadors (Castejón i Prieto Coords.,2007) no responen a una entitat clínica definida sinó a una multiplicitat de registres en què molts cops hi ha un cavalcament simptomàtic el que dificulta el diagnòstic diferencial, però en què és important diferenciar entre :

- **Trastorns del comportament associats a:**
  - a. Trastorns generalitzats del desenvolupament (TGD): trastorns de l'espectre autístic i psicosis infantils, desenvolupaments disharmònics...
  - b. Trastorns mentals de la segona infància i adolescència (TM): psicosis secundàries, trastorns afectius, patologies límit...
- **Trastorns de conducta:**
 Infants i adolescents que presenten un estil de vida, de relació i de convivència que constitueix una manera de ser, un estil de fer, uns trets del caràcter... Els factors que intervenen en la seva gènesi tenen una dimensió social, relacional i social. En alguns casos és reactiu a esdeveniments o circumstàncies vitals que generen malestar i dany emocional, però en què la conducta reactiva pot

tendir a cronificar-se. Cal entendre doncs el trastorn de conducta com l'expressió d'un malestar personal, d'un patiment psíquic i de dificultats d'estar en el món.

A partir d'aquesta diferenciació podem pensar que l'augment de les conductes i malestars a l'escola de les que abans parlàvem estarien, al menys en part, relacionats amb els canvis socials i en els seus efectes en com els nostres infants construeixen la seva subjectivitat, la manera d'estar a l'escola (el món) i de relacionar-s'hi.

3.

Una de les respostes que ha donat el Departament d'Educació a la comunitat educativa, en les seves dificultats creixents per dur a terme la seva tasca per l'augment continuat del nivell de conflictivitat als centres, és la creació fa 2 anys dels **Serveis Educatius Específics per a alumnes amb Trastorns del Desenvolupament i de la Conducta (SEETDIC)** dels que actualment n'hi ha quatre d'actius (Girona, Vallès Occidental, Baix Llobregat i Barcelona Ciutat).

La posta en marxa d'aquests serveis no ha estat exempta de dificultats i d'una certa controvèrsia tant en el si de l'administració com entre professionals dels serveis educatius i tenia a veure tant amb qüestions d'oportunitat (pressupostària...) com quant al model. En aquest sentit, en algun moment s'ha plantejat com a models i alternatives possibles:

- Proporcionar formació suficient en aquests temes als professionals dels EAPs, el que feia innecessària la creació de nous serveis.

- Adscriure a cada EAP un professional especialitzat.
- Crear serveis específics.

En tot cas l'opció que pren el Departament d'Educació és la de crear serveis específics les funcions dels quals són complementàries a les de l'EAP amb els quals han de treballar en estreta col·laboració.

4.

Cada un dels SEETDIC existents té el seu propi tarannà que té a veure amb les característiques del territori i amb la pròpia història de l'equip, però les seves funcions genèriques són, a partir de les instruccions del Departament, oferir suport i assessorament als professionals del món educatiu (professionals dels serveis educatius i docents dels centres) en el marc de la inclusió escolar, intervenir amb els alumnes i les seves famílies, coordinar-se amb altres recursos educatius, de salut mental i serveis socials i contribuir a la formació i actualització dels professionals dels serveis educatius i del professorat.

Els quatre nivells en què s'articulen les seves funcions, així com els objectius i procediments, varen ser definits en les seves línies generals pel Departament en el moment de la creació dels serveis.

- **Nivell I: Col·laboració i assessorament als professionals dels serveis educatius generals i específics:**

Col·laborar en la identificació i en l'avaluació de les necessitats de l'alumnat amb Trastorn generalitzat del Desenvolupament (TGD), Trastorns de la Conducta (TC) i Trastorn Mental (TM) en el seguiment de l'evolució de l'alumnat i en l'orientació a les famílies i donar suport als serveis educatius en la implantació de mesures educatives i psicosocials per a l'atenció a aquest alumnat.

- **Nivell II: Intervenció en els centres:**

Aportar elements que contribueixin a incrementar la comprensió i la sensibilitat de l'equip docent vers la problemàtica i necessitats dels alumnes amb TC, TM i TGD., assessorar als centres (equip directiu, comissió d'atenció a la diversitat, equip de cicle, claustre...) en la prevenció i planificació de la resposta educativa, orientar estratègies per a l'atenció a aquest alumnat i donar suport al professorat en la implantació de mesures educatives...

- **Nivell III: Intervenció amb l'alumnat i atenció/ orientació a les seves famílies:**

Formalment l'objectiu és identificar i avaluar les necessitats educatives especials de l'alumne i fer-ne el seguiment, a la pràctica, en la immensa majoria dels casos, la intervenció consisteix en fer observacions en grup a diferents espais de l'escola amb l'objectiu de recollir informació sobre el seu funcionament i el del grup per tal de poder aportar material per a l'assessorament i elements que ajudin al diagnòstic de la situació.

Amb les famílies els objectius són ajudar-los a entendre les dificultats en relació al fill, oferir pautes i ajudar a capacitar-los, fer de mediadors quan hi ha situacions enquistades o de conflicte en la relació escola-família, acompanyar-los en la derivació a altres recursos específics.

- **Nivell IV: Treball en xarxa i coordinació amb altres serveis (salut mental, educatiu...):**

Col·laborar en el treball en xarxa amb institucions i entitats socio-comunitàries per establir criteris d'actuació comuns i coordinats i

avaluar la tasca conjunta, coordinar-nos amb els professionals dels CSMIJs i altres serveis de salut mental, col·laborar en la derivació i retorn de l'alumne quan es faci necessari un canvi d'escolarització (educació especial, UEC) o calgui un recurs de salut mental: Hospital de Dia, Unitat de Crisi per a Adolescents (UCA)...

En qualsevol cas tant les intervencions individuals amb alumnes i llurs famílies com el treball en la xarxa sempre es realitzen a partir de la demanda de l'EAP i l'escola com a conseqüència del treball de reflexió conjunta, ja que entenem que, si no hi ha raons que aconsellin la nostra intervenció, aquesta tasca és competència de l'EAP i el centre.

La durada, freqüència i prioritització de les intervencions és molt variable i depèn de les característiques de la demanda, del perfil dels alumnes o de la disponibilitat i característiques del centre.

5.

La nostra intervenció, en el sentit més ampli, es configura a partir de la demanda. Demanda que en un primer moment, segons el disseny del circuit proposat pel Departament, és vehiculitzada pels EAPs, això significa que els centres no poden fer demandes directament al servei.

En el cas que la demanda sigui d'intervenció en el centre el disseny es realitza de manera conjunta amb l'EAP i aquest segueix sent referent del cas independentment del nivell d'intervenció. És a dir nosaltres en cap cas substituïm a l'EAP en les seves funcions i competències, sinó que en som complementaris.

La demanda en últim terme ha de ser sostinguda pels usuaris de la nostra intervenció, ja sigui l'EAP, els centres educatius o els alumnes i les seves famílies. En aquest sentit la funció d'assessorament als centres, que és una de les fonamentals del nostre servei, només té sentit en la mesura en què hi ha professionals que creuen que la nostra intervenció els hi pot ser útil i estan disposats a treballar i reflexionar de manera conjunta amb nosaltres.

Alguns dels trets que podríem destacar en les demandes al servei en el temps que portem de funcionament són:

- Hi ha més demandes de primària que de secundària. Una possible interpretació d'aquest fet és que no es produeix perquè el nivell de conflictivitat hi sigui superior sinó perquè a criteri de l'EAP les possibilitats de fer una tasca preventiva i al mateix temps eficaç en la resolució dels conflictes és més possible a primària i que, en alguns casos, la disponibilitat dels centres respecte a la intervenció del nostre servei i a la tasca de reflexió conjunta, és superior a primària que a secundària.
- Els Trastorns de Conducta són el perfil predominant.
- Malgrat en la majoria de les demandes hi ha identificat un alumne problemàtic que és qui desencadena el conflicte, en moltes d'elles la problemàtica és molt més àmplia i té a veure amb dinàmiques molt alterades en una classe, malestar i conflictes en els equips docents que les conductes disruptives posen en primer pla o dificultats en relació a la família de l'alumne i a d'altres famílies.
- El que hem pogut observar en la nostra pràctica és que

en algunes ocasions la base del problema està més del cantó del docent i de l'equip que en la gravetat del trastorn i de la simptomatologia de l'alumne. Els factors que ho produeixen són de diversos ordres: manca d'experiència, dificultats personals, la seva concepció del fet d'educar i com s'ha de dur a terme, equips amb conflictes (explicitats o larvats) que fan que el docent se senti poc acompanyat i sense poder treballar en equip... Quan aquesta situació es produeix, ens planteja interrogants, de vegades gens fàcils de resoldre, sobre quins han de ser els límits de les nostres intervencions.

6. PERÒ QUÈ ENS DEMANEN ELS PROFESSIONALS DELS EAP?

Com dèiem abans, en la immensa majoria dels casos, assessorament al centre. Malgrat els nostres oferiments i propostes de fer un treball de reflexió conjunta que contribueixi a millorar la intervenció del professional de l'EAP (el que seria el Nivell I), sembla que aquest és un treball que no senten com a útil o, en tot cas, que no prioritzen. A aquest nivell apareix una contradicció entre l'encàrrec que ens fa l'administració, que cal prioritzar l'assessorament als EAP, i el que nosaltres sentim que ens demanen els EAP.

Per què els EAP demanen el que demanen? Una primera conclusió a la que es pot arribar és que qui planteja més conflicte a l'EAP no és l'alumne, per més problemàtic que sigui, sinó la interrelació d'aquest alumne amb el centre.

I sense voler ser exhaustiu ens sembla que això té a veure amb:

- L'alt grau d'estrès personal i institucional que comporten a les escoles les manifestacions del malestar d'aquests alumnes.
- La percepció per part dels professionals dels EAPs que hi ha docents incapaços o gens disposats a treballar amb aquest tipus d'alumnes, equips directius poc sensibles i col·laboradors, dinàmiques institucionals poc sanes, i manca de temps i espais de reflexió...

Aquests factors fan que el treball de l'EAP a l'escola sigui, en relació a la problemàtica que comporten aquests alumnes, difícil i molts cops poc gratificant.

7. EN QUALITAT DE QUÈ ENS DEMANA L'EAP?

Les raons que ens donen quan se'ns demana un assessorament a una escola són de dos ordres:

- Per la nostra *expertesa* en el tema. Se'ns suposa un saber sobre els alumnes amb problemàtica conductual i que nosaltres sabem què cal fer.
- Per la nostra major *estranyesa* (en el sentit d'exterioritat) en relació a l'escola.

Malgrat el que podria semblar a primera vista, la nostra expertesa en la problemàtica conductual en molts casos no és la raó principal per la que se'ns demana intervenir. Hi ha casos en què el nostre valor ve donat més per la nostra exterioritat al centre que pel fet d'estar etiquetats com experts en el tema i ho justifiquen dient: si hi sou vosaltres serà més fàcil parlar-ne, en podrem parlar d'una altra manera, us faran més cas... És a dir, el valor i els efectes de la nostra paraula poden, en ocasions, no tenir tant a veure amb la pertinença del nostre discurs, sinó amb la posició en què se'ns col·loca per part dels docents: aquells dels que se suposa que en saben

d'allò que els hi passa i què cal fer amb els alumnes que presenten problemes en la seva conducta.

Aquest fet ens col·loca davant d'una doble impossibilitat / contradicció:

- A nosaltres: en la mesura en què som col·locats en la posició del que sap, s'espera de nosaltres solucions, receptes... que no estem en condicions de donar, entre altres raons, perquè no existeixen.
- Al professional de l'EAP: què es juga de la seva relació, vincles, lligams... amb l'escola, que sembla que la seva paraula perd part del seu valor.

Perquè, si un assessor és útil, ho és en la mesura en què qui l'escolta dona valor a la seva paraula. Aleshores ens hem de plantejar: què hi ha d'inevitable en aquesta situació i en quina mesura és modificable. Aquestes reflexions impliquen que hi ha algunes preguntes que potser cal fer-se: com ens posicionem, com ens vinculem, quines aliances establim, quines estratègies...

El que demana l'escola al servei educatiu és molts cops una llista d'impossibilitats:

- Que l'alumne no continuï a l'escola.
- Que els seus símptomes que ens plantegen conflicte desapareguin o com a mínim que millori significativament.
- Que si això no és possible els hi proporcionem estratègies eficaces per contenir el conflicte.
- Que aconseguim que la família sigui més col·laboradora amb l'escola, que porti al nen al CSMIJ...

Sentir-se sol davant d'aquests objectius, la major part de les vegades impossibles d'assolir, és terrible i les pressions a les que s'està sotmès també. Per això molts cops el que fem és buscar aliances (amb l'escola en alguns casos, amb una part dels professionals en altres...) que ens tranquil·litzen i ajuden a suportar l'angoixa.

La resposta a la qüestió de com podem donar sortida a aquesta situació és complexa, però ens sembla que hauria de contemplar com a mínim els següents aspectes:

- La formació i/o supervisió personal i de l'equip.
- Utilitzar el propi equip com a tercers que ens ajudi tant en ajustar els continguts com a prendre una certa distància de la voràgina que significa estar a l'escola.
- El treball en xarxa amb els altres recursos educatius, de salut mental...

8. EN QUÈ PODEM SER ÚTILS?

Els objectius genèrics que ens plantejem com equip en la nostra tasca són:

- En relació als alumnes: transformar les conductes. Si entenem que els actes són conseqüència d'un malestar que no pot ser elaborat i, a voltes, ni tan sols pensat pel dolor psíquic que representa (allò que no pot ser pensat s'actua), el nostre objectiu hauria de ser, si es pot dir així, transformar les conductes actuadores en conductes de pensament.
- En relació als professionals: capacitar-los per resoldre problemes similars, ajudar a sostenir la seva angoixa, col·laborar en el procés de comprensió de la problemàtica dels alumnes...
- En relació al centre: contribuir a crear i/o consolidar es-

país de reflexió i promoure canvis, millorar la resposta a les necessitats d'aquests alumnes, facilitar i promoure la cohesió d'equip...

Les valoracions que han fet, a demanda nostra, els professionals dels EAPs amb qui hem treballat durant aquest temps expressen que el nostre assessorament els hi és útil a varis nivells:

- En relació als **professionals**:
  - o Aspectes emocionals: és tot allò que té a veure amb els efectes en l'estat d'ànim i posicionament personal davant determinats alumnes i conflictes en el treball. La nostra intervenció ajuda a desangoixar els docents i aquest és un dels aspectes més valorats fins i tot quan la situació de l'alumne no millora.
  - o Capacitació dels professionals: és l'ajuda en el procés de comprensió d'aquests alumnes i a tenir més estratègies d'actuació. És a dir, és l'aspecte formatiu de l'assessorament.
  - o Qüestions institucionals: és el que té a veure amb l'efecte beneficiós en el treball d'equip i l'abordatge i acolliment per part de l'escola d'aquests alumnes. Això ajuda a consensuar estratègies, a complir els acords i, en general, col·labora en fer l'escola més competent. En varis casos se'ns fa el suggeriment de fer un abordatge més a nivell de claustre o, en tot cas, fer-lo més participatiu del treball que es fa en petit grup.
- En relació als **alumnes**: fonamentalment ajuda a què, en alguns casos, hi hagi una millora de la situació i problemàtica de l'alumne.

Podríem dir que la nostra intervenció, en ocasions, ajuda a millorar la situació de l'alumne o del grup-classe, però que, quan no és així, té una funció d'acompanyament que permet no sentir-se tan sol davant les dificultats i els reptes i ajuda a posar en marxa recursos i estratègies que donen al docent i a l'escola la possibilitat d'un millor acolliment del malestar i el conflicte.

9. QUÈ CAL FER? QUÈ ES POT FER?

Encara que aquesta és una qüestió massa complexa per ser abordada adequadament aquí no voldria acabar sense fer alguns apunts sobre què podem fer, en altres paraules, què hem de tenir en compte i quines són les estratègies que ens poden ajudar a donar-hi resposta.

Dues consideracions que em semblen fonamentals:

- El trasbals que comporten els alumnes és un problema de l'escola com a institució i les respostes als conflictes (estratègies, pactes...) han de ser institucionals.
- Però al mateix temps la posició que prengui cada professional davant l'alumne i l'acolliment que en faci és fonamental, hi ha alguna cosa de l'ordre de l'ètica personal que és insubstituïble. L'equip ens pot ajudar a sentir-nos menys sols, però no podem esperar que ens dispensi del compromís personal (Meirieu, 2001).

Una possible síntesi dels diferents registres de les estratègies és:

- Institucional: l'organització, les reunions, el funcionament dels equips docents...
- La vinculació, la comunicació, la conversa

- Les normes, els límits, les sancions
- Eines i estratègies curriculars
- La família

El tipus de simptomatologia que presenten molts d'aquests alumnes i el fet que la interiorització de la llei ha sofert una fallida i està fortament alterada, fa que una de les grans qüestions que es plantegen a les escoles, i que molts cops plantegen conflictes en els equips docents, és la política institucional en relació a les normes que cal aplicar i les sancions que cal imposar.

Un altre tret característic són les dificultats per vincular-se. Si fer vincle implica la construcció d'un saber i una relació compartits, un acompanyament afectiu i l'establiment d'un marc de confiança mútua, l'escola ha de pensar a nivell institucional en com crear espais i moments que en siguin facilitadors.

10.

Molts cops en les converses amb mestres i psicopedagogs constatem els canvis que s'han produït a l'escola i la convicció que *aquells vells bons temps* en què els alumnes respectaven la nostra autoritat només per la posició que ocupem, en què les famílies ens feien costat en les nostres decisions... ja no tornaran. Per això no ens podem estalviar pensar sobre allò que nosaltres hem de fer per intentar donar resposta als nous reptes i no caure en el discurs de la impossibilitat i la desesperança.

Referències Bibliogràfiques

- Dubar, C. (2002) *La crisis de la identidad*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Beck, U. i Beck-Gernsheim E. (2003) *La individualización*. Barcelona: Paidós.
- Lipovetsky, G. (2002) *La era del vacío*. Barcelona: Anagrama.
- Winnicott, D.W. (2003) *La tendencia antisocial a Deprivación y delincuencia*. Buenos Aires: Paidós.
- Ubieta, J.R. (2004) La funció psicològica de l'espera. *Full informatiu del Col·legi de Psicòlegs de Catalunya*, 172.
- Castejón, E. i Prieto, A. (Coords.) (2007). *Els Trastorns de la Conducta a l'escola*. Publicació del Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya.
- Meirieu, Ph. (2001) *La opción de educar*. Barcelona: Octaedro.

Correspondència amb l'autor: Josep Amorós Contra. SEETDIC Barcelona Ciutat – CEEM Vil·la Joana. C/ Espronceda 234, 3r 2ª, Barcelona 08018.
E-mail: jamoros4@xtec.cat

